

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

**Ζητήματα ερμηνείας της ζωγραφικής στη
Μεταμόρφωση στο Πυργί Αυλωναρίου. Όψεις της
Λατινοκρατούμενης Εύβοιας**

Δημήτριος Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1241](https://doi.org/10.12681/dchae.1241)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Δ. (2014). Ζητήματα ερμηνείας της ζωγραφικής στη Μεταμόρφωση στο Πυργί Αυλωναρίου. Όψεις της Λατινοκρατούμενης Εύβοιας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 141–154. <https://doi.org/10.12681/dchae.1241>

Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΟ ΠΥΡΓΙ ΑΥΛΩΝΑΡΙΟΥ.

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ*

Δασκάλους και αρχαιολόγους,
αὐτοὺς ποὺ κρατοῦν τὸν τόπο στὴ θέση του
(Δημ. Νόλλας, Φύλλα καπνοῦ, Ἀθήνα 2005, 37)

Ἡ Εὐβοία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βενετικῆς κατοχῆς (1204-1470) παρήγαγε στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἔργα, ποὺ εἰκονογραφικὰ παρέμειναν πιστὰ στὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ὅπως στὸ προκείμενο μνημεῖο. Τὸ γεγονός συστοιχεῖ πρὸς ὅ,τι γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς, δηλαδή μίᾶ συνειδητῇ, ὑπόρρητη ἀντίσταση κατὰ τῶν ἐτεροδόξων κατακτητῶν τῆς.

The aim of the paper is to prove, that Euboea during its Venetian Period (1204-1470) produced an art, especially monumental painting, that iconographically remained faithful to the orthodox doctrine. This fact conforms to what we know about its Political and Church History, i.e. a conscious though latent resistance against the non-Orthodox conquerors.

Ἡ Εὐβοία στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Ἰταλοὺς *τριτημόριους* μέχρι τὴν ἀποτρόπαια πτώση τοῦ Νεγροπόντε στὰ χέρια τοῦ Μωά-

μεθ Β' (1204-1470), χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία πολλῶν σταυρεπίστεγων ναῶν¹, πολυάριθμων ὀχυρώσεων² καὶ εἴκοσι περίπου τοιχογραφημένων ναῶν, σπά-

Λέξεις κλειδιά

Ὑστεροβυζαντινὴ περίοδος, Εὐβοία, Ἱστορία, Μνημειακὴ Ζωγραφικὴ, Εἰκονογραφία.

Keywords

Late Byzantine, Euboea, History, Monumental Painting, Iconography.

* Πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ars sine nominibus ἢ ἡ τέχνη στὴ Λατινοκρατούμενη Εὐβοία: Ζητήματα ζωγραφικῆς καὶ εἰκονογραφίας», 30ὸ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις, Ἀθήνα 2010, 95-96.

¹ Κατάλογος, χωρὶς διάκριση ὑστεροβυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν, στὴν ἀδόκιμη ἀλλὰ χρήσιμη καταγραφή τοῦ Θ. Σκούρα, *Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας*, Χαλκίδα 1998, 23 (συνολικὰ 46). Βλ. γενικότερα H. M. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, Amsterdam 1990 καὶ συνοπτικότερα ὁ ἴδιος, *Bautypus und Genesis der griechischen Dachtranseptkirchen*, Wien 1996.

² Δὲν ὑπάρχει ξεκάθαρη εἰκόνα γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ χρονολόγηση

σὴ τους, πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Οἱ εὐβοϊκὲς μεσαιωνικὲς ὀχυρώσεις καὶ ἡ ἀνοχύρωτη ἐπιστήμη Μετὰ εἴκοσι ἔτη», *AEM* 30 (1992-1993) 163-168. Γιὰ τὴ σημερινὴ κτηριακὴ κατάσταση βλ. στὸν ἐρασιτεχνικὸν κατάλογον τοῦ Θ. Σκούρα, *Ἀκροπόλεις - κάστρα - πύργοι τῆς Εὐβοίας καὶ ἀποδελτίωση 82 μεσαιωνικῶν [sic] χαρτῶν*, Χαλκίδα 2003· συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία καὶ μερικὲς ἀπεικονίσεις: Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Κωπηλατώντας ἀνάδρομα στὸν χρόνον: Εἰκόνες ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ καὶ νεώτερο Νεγροπόντε», Μουσεῖον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν / Ἰδρυμα Βούρου Εὐταξία (ἐκδ.), *Χαρακτικὰ τῆς Εὐβοίας. Διαδρομὴ στὸ χρόνο. Ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἰωάννη Κ. Καράκωστα* [Κατάλογος ἐκθεσῆς], Ἀθήνα 2010.

νια σωζόμενων ὡς ἀκεραίων συνόλων³ φορητὲς βυζαντινὲς εἰκόνες δὲν εἶναι γνωστὲς.

Ἡ ὀδυνηρὴ ἀπουσία τοῦ φίλου συμπατριώτη⁴ ἐπιβάλλει νὰ θυμηθοῦμε τὸν τόπο του, τὴν περιοχὴ Αὐλώνα-ρίου, ποὺ τόσα χρωστάει στὸν Δημήτρη Κωνστάντιο!

Τὸ χωριὸ Πυργί, μόλις 2 χλμ. Β. τοῦ Αὐλώναρίου, ἕως τὸ 1927 ἀποτελοῦσε οἰκισμὸ τοῦ Δήμου Αὐλώνος⁵, δηλαδὴ τοῦ σημερινοῦ Αὐλώναρίου⁶, γνωστοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Αὐλώνος⁷. Ὁ καθεδρικός της ναὸς πιθανὸν βρισκόταν στὴ θέση τοῦ τρικλιτοῦ σταυρεπίστεγου Ἀγίου Δημητρίου στὰ Χάνια Αὐλώναρίου⁸, μὲ πληθὸς ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ του⁹. Τὸ ὅτι τὸ Πυργί δὲν μαρτυρεῖται ὡς χωριστὸς οἰκισμὸς στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὑπαγόταν καὶ τότε στὸν Αὐλώνα/Αὐλώναρι¹⁰.

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος¹¹ ἀπασχόλησε ἀρκετοὺς¹². Πρόκειται γιὰ ταπεινὸ μικρὸ κτίσμα μὲ

νεώτερο, ἄκομψο νάρθηκα, χτισμένο σὲ χθαμαλὸ ἔξαρμα στὴ μέση τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἀνήκει στὸν ἐπιχωριάζοντα τύπο Α1 τῶν σταυρεπιστέγων¹³ (Εἰκ. 1). Ἡ τοιχοδομία του φαίνεται ὅτι σύγκειται ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ ὀρίζει *terminus ante quem non* τὸν 13ο αἰώνα¹⁴. Ἡ μισοκατεστραμμένη ἐπιγραφή στὸ βόρειο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας συνιστᾷ *locum disputationis*· ἡ μεταγραφὴ της, βασισμένη ἐν μέρει σὲ ἀβέβαιη ἀνάγνωση τὸ 1927 ὅταν σωζόταν πληρέστερη¹⁵, ὅπως καὶ σὲ νεώτερες ἀναγνώσεις¹⁶, ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. [ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ] ΠΑΝΣ[ΕΠ]ΤΟC ΝΑΥΟC ΟΫΤΟ(C) ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ Κ(ΑΙ) Θ(ΕΟ)Υ Κ(ΑΙ) C(ΩΤΗ)Ρ(ΟC)/
2. [ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜΗC Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ] ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΑΛῆC Τ(Η)C ΜΕΛΗΔΟΝΗ [ΚΑΙ]/
3. [Τ]ΩΝ ΤΕΚΝΩ[Ν ΑΥΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΟC ἌΜΑ CΥΜΒΙΟ] Κ(ΑΙ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ἌΜΑ CΥΜΒΙΟ Κ(ΑΙ)/

³ Συνοπτικὴ μνεία: Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀρχαιολογικὰ βυζαντινὴς καὶ μεταβυζαντινὴς Εὐβοίας (Ἱστορικὸ πλαίσιο μνημεῖα προβλήματα καὶ αἰτήματα)», *Ἀρχαιολογία*, τευχ. 42 (Μάρτιος 1991), σ. 65 κ.ε. καὶ πίν. σ. 67. Ἔχουν περιληφθεῖ στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πρὸς ἔκδοσιν ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα καὶ τὴ συν. Δρ. Εὐγ. Γεροῦση Μπαντεριάχερ, βλ. Τριανταφυλλόπουλος, «*Ars sine nominibus*», ὅ.π.

⁴ Νεκρολογίαι ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα στὴν ἐφημ. «Πανευβοϊκὸν Βῆμα» (Χαλκίδα), φ. 3.501/04.03.2010· ἐπίσης: «Μνήμης ἀνάταξις. Γιὰ τὸν Εὐβοεὺς Δημήτρη Κωνστάντιο (1950 13.2.2010)», Ἀρχαιολόγο καὶ Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (1999 2010)», *Συλλογές*, τευχ. 307 (Ἀθήνα, Φεβρ. 2011), σ. 131 133· «Ἐνας προασπιστὴς τῶν μνημείων στὴν κοινωνία τῆς Ἡπείρου», *Ilissia*, τευχ. 7 8 (Φθινόπωρο 2010/Ἀνοιξή 2011) [Ἀφιέρωμα στὸν Δ. Κωνστάντιο], 4 8.

⁵ Ναπ. Ξανθοῦλης, «Σύστασις καὶ ἐξέλιξις τοῦ Νομοῦ Εὐβοίας καὶ τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων αὐτοῦ», *AEM* 18 (1972) 103.

⁶ Γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ οἰκισμὸ J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973, 136 κ.ε. καὶ σποραδικὰ (Register: *Aulon, Aulonari*), J. Koder καὶ F. Hild, *TIB 1: Hellas und Thessalia*, Wien 1976, 130 κ.ε., 139 (λήμματα *Aulon, Chania Aulonariu* ἀντίστοιχα).

⁷ Ἀρχιμανδρίτης Χρυσ. Θέμελης, *Αἱ ἐπισκοπαὶ Πορθμοῦ, Αὐλώνος, Αἰδηψοῦ, Ζάρκων καὶ Καναλίων*, Ἀθήναι 1954 (ἀνασελιδωμένο ἀνάτυπο ἀπὸ Θεολογία), 11 κ.ε., Koder Hild, ὅ.π.

⁸ Γιὰ τὸν ἀτελὲς γνωστὸ ναὸ πρβλ. Koder, ὅ.π., 137, 163, Koder Hild, ὅ.π., 139. X. Δ. Φαράντος, «Βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίαι...», *AEM* 23 (1980) 368 370. X. Μπούρας καὶ Α. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα 2002, 334.

⁹ Πρβλ. Koder Hild, ὅ.π., Topographische Karte, καὶ Τριανταφυλλόπουλος, «Ἀρχαιολογικὰ Εὐβοίας» (ὑποσ. 3), χάρτης σ. 67 καὶ

πίν. σ. 68.

¹⁰ Ἀπουσιάζει τὸ Πυργί ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ φορολογικὸ κατάστιχο τοῦ 1474, τέσσερα μόλις ἔτη μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση (E. Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle*, Athènes 1989, εὐρετήρια, 191 ἔξ., 435 ἔξ.), ἐνισχύοντας τὴν ὑπόθεσίν μας. Ἡ τοπικὴ παράδοση ἀνάγει τὸ ὄνομα στὸ Πυργὶ Χίου, ἀπ' ὅπου κάτοικοι μετανάστευσαν ἐδῶ τὸν 17ο αἰώνα ἢ, κατ' ἄλλην ἐκδοχή, ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια ἄγνωστον στὴ βιβλιογραφία καὶ ἄφαντον σήμερα πύργου στὴν περιοχὴ του («Πυργί», *Εὐβοϊκὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, 3, Ἀθήνα 1998, 1394 1396).

¹¹ Κατὰ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Ἱερ. Λιάπη [νῦν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν], *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας*, Ἀθήναι 1971, 130, ὁ ναὸς ἐφέρετο παλαιότερα ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου· κατὰ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ (βλ. κατωτέρω)· ἄλλαξε ὄνομα μεταγενέστερα καὶ ἀργότερα ἐπανῆλθε τὸ ἀρχικό;

¹² A. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée (Rapports avec l'art occidental)*, Athènes 1987, 12 15, 31 147, ὅπου ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

¹³ Ὁ.π., 12 15 καὶ πίν. 1.

¹⁴ Χρονολογικὰ ζητήματα τῶν σταυρεπιστέγων: Küpper, ὅ.π. (ὑποσ. 1), συνοπτικὰ X. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 167 κ.ε. Ὁ Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven London 2010, 566, 586 587, 603, ἀν καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν Εὐβοία, προσγράφει τὴ γένεσιν τοῦ τύπου στὴν Ἄρτα, τέλος 13ου αἰ.

¹⁵ Π. Ζωγράφος, «Χριστιανικὴ Εὐβοία», *ΔΧΑΕ*, περ. Β', 4 (1927) 3.

¹⁶ Koumoussi, ὅ.π., 13 κ.ε., πίν. 2. S. Kalopissi Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, αρ. 31, σ. 83 κ.ε.

Εἰκ. 1. Πυργὶ Εὐβοίας, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος: Ἀποψη ἀπὸ ΒΑ (Α. Koumoussi).

4. [TEK]NHC [AYTON E]N ἜΤΕΙ ζω[ιη; δ;] CYNE-
ΠΛΗΡΩΘ(Η) ΜΗΝΙ ΣΕΠΤ(Ε)ΜΒΡΙΩ/
5. Θ+ +(ΙΝΔ) Θ ΗΜΕΡΑ CABBATΩ+ ΕΙΒ

1. ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ omittit Koumoussi, addit Kalopissi Verti.

Οἱ ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ χρονολογικὸ κενὸ¹⁷ κυμαίνονται μεταξὺ 1296 καὶ 1310/11¹⁸, μικρὸ σχετικὰ διάστημα γιὰ τὴν ἐδῶ προσέγγισή μας. Ἐπισημαίνουμε δύο ἄλλα σημεία. Πρῶτον, ἡ ἐπιγραφή μιλάει εἴτε γιὰ δύο φάσεις εἴτε γιὰ τὸ ἀκριβὲς διάστημα ποὺ διήρκεσε ἡ ἀνέγερση

(καὶ ἡ διακόσμησις) τοῦ ναοῦ (συνεπληρώθη). Ἡ Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα ἐπεσήμανε παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιῶν στὴν ἀψίδα¹⁹, ἄρα τὸ ζωγραφικὸ σύνολο δὲν εἶναι ἐνιαῖο²⁰. Δεύτερον, τὸ αἰνιγματικὸ ΕΙΒ, ποὺ ἐνίοτε θεωρεῖται, ἀναπόδεικτα, ὡς ἀρχικὰ ζωγράφου, παραμένει ἀνερμήνευτο.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα σῶθηκε μὲ μεγάλα κενά, ἰδιαίτερα στὸ νότιο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας λόγῳ νεωτέρου παραθύρου καὶ τῆς κατεδάφισης τοῦ ἀρχικοῦ δυτικοῦ τοίχου γιὰ τὸν νεώτερο νάρθηκα. Παρατίθεται ἀνάπτυγμα μὲ τὰ θέματα²¹ (Εἰκ. 2), ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ὀρισμένα²².

¹⁷ Γιὰ τὰ ἀποτριβέντα ψηφία τῆς χρονολογίας (ιη' ἢ δ') Koumoussi, 15. Kalopissi Verti, ὅ.π.

¹⁸ Πρβλ. Koumoussi καὶ Kalopissi Verti, ὅ.π., ποὺ κλίνουν στὶς προσεγγίσεις τους γιὰ τὸ 1296, ὅπως καὶ ἐμεῖς.

¹⁹ Μ. Γεωργοπούλου Βέρρα, «Τοιχογραφίες στὴν Εὐβοία τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα. Ὁ Σωτήρας στὸ Πυργὶ καὶ ἡ Ἁγία Θέκλα», ΑΔ 32 (1977), Α': Μελέται, 12.

²⁰ Ἐάν αὐτὸ συνεπάγεται παλαιότερη κτηριακὴ φάση εἶναι ἄγνωστο καὶ ἀπαιτεῖ κτηριακὴ ἔρευνα.

²¹ Κατὰ πρόφρονον παραχώρηση τοῦ συναδέλφου Καθηγ. Γεώργιου Φουστέρη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά.

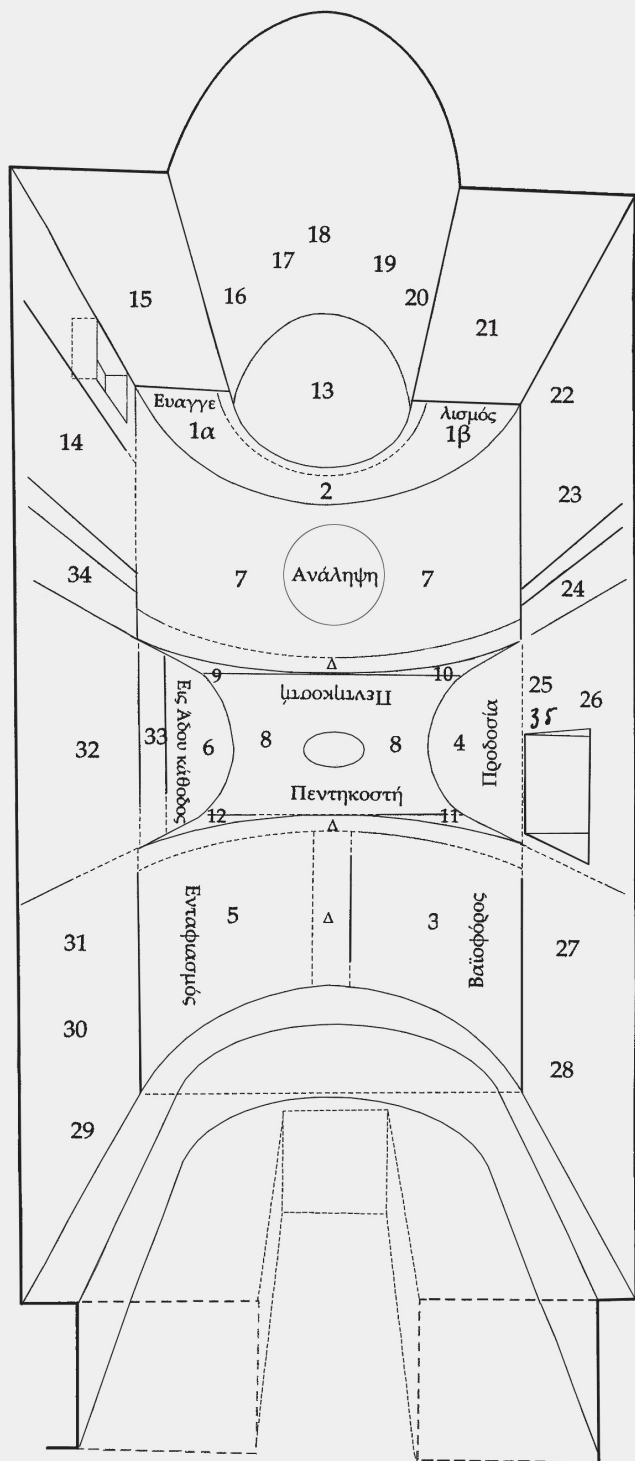
²² Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἄλλα ἀναλύσαμε στὴν εἰσήγησή μας «Ἀνάμεσα στὴ Βασιλεύουσα καὶ τὴ Γαληνοτάτη: Παράδοση καὶ καινοτομίες στὶς τοιχογραφίες τῶν εὐβοϊκῶν ναῶν», Διεθνὲς Συνέδριο «Βενετία – Εὐβοία. Ἀπὸ τὸν Ἑγριπο στὸ Νεγροπόντε» (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004), πρβλ. Πρακτικά, Βενετία Ἀθῆνα 2006, 10 [ἡ περιλήψη παρελείφθη ἀπὸ τοὺς ἐκδότες], 408. Τὸ ἐκτενὲς κείμενο εἶναι πρὸς δημοσίευσιν.

ΕΥΒΟΙΑ, ΠΥΡΓΙ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

(Σε παρένθεση εναλλακτικές προτάσεις ταυτίσεων)

1. Εὐαγγελισμὸς
2. Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν
3. Βαῖοφόρος
4. Προδοσία (; Ἐλκόμενος; Σταύρωση;)
5. Θρῆνος (; Ἐνταφιασμὸς;)
6. Εἰς Ἄδου Κάθοδος
7. Ἀνάληψις
8. Πεντηκοστή
9. Σύμβολο Εὐαγγελιστοῦ (σὲ στηθάριο)
10. Ἄγγελος σὲ στηθάριο (σύμβολο Ἀπ. Ματθαίου)
11. Σύμβολο Εὐαγγελιστοῦ (σὲ στηθάριο)
12. Λέων σὲ μετάλλιο (σύμβολο Ἀπ. Μάρκου)
13. Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα
14. Αἰδιάγνωστος Ἱεράρχης
15. Διάκονος Στέφανος
16. Ἄγ. Νικόλαος (; Μέγας Ἀθανάσιος;)
17. Ἄγ. Ἰω. Χρυσόστομος (; Ἄγ. Γρηγόριος;)
18. Μελισμὸς
19. Μέγας Βασίλειος
20. Ἄγ. Γρηγόριος (; Ἄγ. Ἰω. Χρυσόστομος;)
21. Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς
22. Ἄγ. Πολύκαρπος
23. Ἄγ. Βλάσιος
24. Ἀγ. Καλλιόπη (;)
25. Αἰδιάγνωστος ἀγένειος ἅγιος σὲ στηθάριο
26. Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ
27. Ἄγ. Γεώργιος ἔφιππος, δρακοκτόνος
28. Ἄγ. Δημήτριος ἔφιππος, δρακοκτόνος
29. Ἄγ. Ἄννα με τὴ Θεοτόκο παιδίσκη
30. Ἄγ. Θεόδωρος Τήρων
31. Ἄγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης
32. Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ
33. Κτητορικὴ ἐπιγραφή
34. Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος
35. Ἄγ. Κήρυκος (; σὲ στηθάριο)

Εἰκ. 2. Ἀνάπτυγμα ναοῦ καὶ σωζόμενα θέματα (σχέδιο Γ. Φουστέρη).

Εικονολογικές επισημάνσεις

1. Τὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας (Εἰκ. 2: ἀρ. 2) ἐπιστέφει ὁ *Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν*, στὰ ἄκρα ἀναπτύσσεται τὸ σύνθημα τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* (Εἰκ. 3)²³. Ἡ θέσις αὐτὴ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν παρατηρεῖται σὲ ἄλλα πέντε μνημεῖα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ: στὸν Ἅγ. Νικόλαο Πύργου (περ. 1250/75), στὴν Κοίμησις Ὁξυλίθου (περ. 1300) καὶ στὴν Ἅγ. Ἄννα τοῦ ἴδιου χωριοῦ (ἀρχὲς 14ου αἰ.), στὸν Ἅγ. Δημήτριον Μακρυχωρίου (1302-3), τέλος στὴν Ὁδηγήτρια στὶς Σπηλιές (1311)²⁴. Ἡ περίοπτη θέσις καὶ τὸ ὅτι ἀπὸ τῆ μεσοβυζαντινῆ περιόδου (πρὶν τὸν 12ο αἰ.) φέρεται ἓνα μόνο, συζητήσιμο παράλληλο αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο²⁵, ἀπὸ δὲ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ γνωστὰ εἶναι ἐλάχιστα παραδείγματα²⁶, ἐμβάλλουν σὲ σκέψεις γιὰ τὴ συχνότητα στὴν Εὐβοία.

Ἡ σύνθεσις στὸ Πυργὶ ἔχει συνδεθεῖ ἀφενὸς μὲ τὴν παρουσίαν τῆς Ἅγ. Τριάδος στὰ ἄνω τμήματα τοῦ ναοῦ (*Παλαιὸς Ἡμερῶν* – *Χριστὸς Ἀναλήψεως* – *Πεντηκοστής*), δηλαδὴ ὑπὸ ἐσχατολογικὴ χροιά, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Μελισμό τῆς ἐδῶ ἀψίδας ὡς θέμα εὐχαριστιακό²⁷, στὸν ὁποῖο θὰ ἐπανεέλθουμε. Γιὰ τὶς περιπτώσεις στὸ Μακρυχώρι καὶ στὴν Κοίμησις Ὁξυλίθου ἄλλοτε θεωρεῖται ὡς ὑπόμνησις τῆς τριαδολογικῆς ἐνότητος καὶ ἄλλοτε συνδέεται μὲ τὴν Ἑνσάρκωσις μέσω τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* ἢ φέρεται νὰ συναπαρτίζει Δέησις μὲ τὸν Πρόδρομο καὶ τὴ Θεοτόκον, εἴτε ἐρμηνεύεται ὅτι ὑποκαθιστᾷ τὸν Παντοκράτορα τοῦ τροῦλλου²⁸. Δὲν προκύπτει ὁμως ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω θέσεις, τὶ ἦταν αὐτὸ ποῦ ἔπρεπε κατεξοχὴν νὰ ἐξαρθεῖ σὲ θέσις περίοπτη, ὅταν μάλιστα ἀπουσιάζει τροῦλλος.

Συνήθως εἶναι ἡ ταύτισις τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν μὲ τὸν Θεό-Πατέρα, κατὰ τὸ παλαιοδιαθηκικὸ κείμενο (*Δανιὴλ* ζ' 9), ἀπ' ὅπου ἀφορμήθηκε ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδο-

Εἰκ. 3. Γενικὴ ἄποψη Ἱεροῦ Βήματος (Α. Koumoussi).

σὴ του²⁹, ἥτοι τὸ πρῶτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος.

²³ Εὐαγγελισμός: H. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L'Annonciation*, Venice 2007, 111 κ.έ.

²⁴ Koumoussi, ὁ.π., 60 κ.έ., Μ. Ἑμμανουήλ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἅγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὁξυλίθον τῆς Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1991, 165-βλ. χάρτες στὰ ἔργα τῆς ὑποσ. 9.

²⁵ H K. M. Skawran, *The development of Middle Byzantine fresco painting in Greece*, Pretoria 1982, 55, 109, 171, ταυτίζει ὡς Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν παράστασις τοὺς Ἅγ. Ἀναργύρους Καστοριάς, παραπέμποντας στὸν Στ. Πελεκανίδη, *Καστοριά. I. Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 6α, 6β, ἐνῶ ὁ ἐκδότης τὴν καταχωρίζει, κατὰ τὴν ἐπιγραφήν, ὡς Χριστὸ Ἑμμανουήλ. Μεταγενέστερα ὡστόσο (Στ. Πελεκανίδης Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*,

Ἀθήνα 1984, 23, καὶ σχῆμα, ἀρ. 9 καὶ 18) ἀναγράφονται καὶ οἱ δύο τύποι τοῦ Χριστοῦ.

²⁶ Πρβλ. Papastavrou, ὁ.π. (ὑποσ. 23), 132 (ἀπὸ Λακωνία καὶ Μάνη).

²⁷ Γεωργοπούλου Βέρρα, «Τοιχογραφίες στὴν Εὐβοία» (ὑποσ. 19), 13 κ.έ., Koumoussi, ὁ.π., 60 κ.έ. Ἡ ἴδια (Α. Κουμούση Βγενοπούλου), «Βυζαντινὴ παράστασις Ἀμνοῦ στὴν Εὐβοία ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἰκονογραφία», *AEM* 17 (1986 1987) 23 29.

²⁸ Koumoussi, ὁ.π. Ἑμμανουήλ, *Τοιχογραφίες τοῦ Ἅγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι*, ὁ.π., 165, 176 κ.έ., 189, 221 (πρβλ. ἡ ἴδια [Μ. Ἑμμανουήλ Γερούση], «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Πύργο τῆς Εὐβοίας», *AEM* 26 [1984 1985] 406).

²⁹ Βιβλιογραφία στὶς ἐργασίες ὑποσ. 28, ἐπίσης Λ. Οὐσπένσκυ, *Ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, μτφρ. Σπ. Μαρί

στά ἔξι εὐβοϊκὰ παραδείγματα φαίνεται νὰ ὑπερτερεῖ αὐτὴ ἡ ἔννοια παρὰ τοῦ Υἱοῦ³⁰. Ἀριστερὰ τοῦ Πατρός-Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν στὸ μνημεῖο μας ἀπεικονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, κοιμιστὴς τοῦ μηνύματος στὴν Παρθένο: *ἰδοὺ συλλήψῃ ἐν γαστρὶ καὶ τέξῃ υἱὸν καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν* (Λουκ. α' 31), ἀφοῦ *πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται* (Λουκ. α' 35) δεξιὰ ἢ ἀποδέκτρια τοῦ χαρμόσυνου μηνύματος, ἢ μελλοντικὴ Θεοτόκος, κατὰ σάρκα μητέρα τοῦ Χριστοῦ, δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγ. Τριάδος. Ἦδη ἀπὸ τῆ μεσοβυζαντινῆ ἐποχῆ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὸν Γαβριήλ πρὸς τὴ Θεοτόκο παριστάνεται τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερεῶς³¹. Σὲ τριγωνικὴ διάταξη λοιπόν, στὴν πιὸ ἄμεσα ἀντιληπτὴ θέση τῶν ἄνευ τροῦλλου αὐτῶν νῶν, ὁ πιστὸς ἀντικρῦζει τρία πρόσωπα ποὺ παραπέμπουν στὴν Ἁγία Τριάδα.

2. Παραμένοντας στὴν ἁγιοτριαδικὴ εἰκονογραφία, ἃς ἐπισκοπήσουμε ὁρισμένες εὐβοϊκὲς ἰδιορρυθμίες καὶ στὴν κατεξοχὴν παράστασή της, τὴ Φιλοξενία τῶν Ἀγγέλων, ποὺ μὲ ἀνάλογη τριγωνικὴ διάταξη τῶν προσώπων ζωγραφίζεται συνήθως στὸ Ἱερὸ Βῆμα³². Στὴν ἐγκάρσια καμάρια ὅμως τοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι (1302-1303), θέση ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ τροῦλλο, παραστάθηκε ἀσυνήθιστα στὸ νότιο τύμπανό της πάνω ἀπὸ τὸ μοναδικὸ ἀρχικὸ παράθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἄρα καλύτερα φωτιζόμενη ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες, ἂν καὶ σὲ πολὺ κακὴ κατάστασις σήμερ³³. Ἡ ἐδῶ τοποθέτησή της προφανῶς ὑπογραμμίζει κατεξοχὴν

τὸ τριαδολογικὸ της συμφραζόμενο³⁴. Σημειώνεται, πῶς χορηγὸς εἶναι ἓνας ἀξιωματοῦχος, ὁ *πανσεβέστατος* Μιχαήλ Ταμψᾶς μὲ τὴ σύζυγό του Εἰρήνη³⁵.

Ἄλλο ἓνα εὐβοϊκὸ *ἄπαξ* παρουσιάζεται τὴν ἴδια ἐποχῇ. Στὴν Κοίμησις Ὁξυλίθου τὸ ἰσχυρὰ γοθικίζον σταυροθόλιο τοῦ νάρθηκά της, διαχωρισμένο μὲ λίθινες προεξέχουσες νευρώσεις, φέρει τρεῖς σκηνές, ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὰ εὐαγγελικὰ ἀναγνώσματα τοῦ κύκλου τοῦ Πεντηκοσταρίου ποὺ ἀναφέρονται στὸ νερό³⁶, στὸ δυτικὸ διάχωρο, ποὺ πρωτοαντικρῦζει ὁ εἰσερχόμενος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κύρια δυτικὴ εἴσοδο, παραστάθηκε ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Εἰκ. 4)³⁷. Παλαιότερα συνδέθηκε μὲ τὴν κάτωθι τῆς Δευτέρ^α Παρουσία ὡς ὑποκατάστατο τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου³⁸, ἐνῶ νεώτερος μελετητὴς ἐτόνισε εὐστοχα τὴ συνάφεια μὲ τὸν κύκλο τῆς Πεντηκοστὸς καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁹. Σὲ ἐμφαντικὴ θέσι, μάλιστα μέσῳ μνημειακοῦ γοθικοῦ σταυροθολίου, οἱ Ὁρθόδοξοι τονίζουν πάλι τὴ διδασκαλία τοὺς περὶ Ἁγ. Τριάδος.

Μεγαλύτερη ἔμφασις συναντᾶμε λίγο ἀργότερα (1311) στὸν σταυρεπίστεγο ναὸ τῆς Ὁδηγήτριας τῶν Σπηλιῶν: Στὸν χώρο τῆς ἐγκάρσιας καμάρ^ας παραστάθηκε πάλι ἡ Φιλοξενία, τῶρα στὸν καθαρὰ «δογματικὸ» τῆς τύπου μὲ μόνο τοὺς τρεῖς ἀγγέλους⁴⁰.

Τὰ ἔξι παραδείγματα συνδυασμοῦ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν μὲ τὸν Εὐαγγελισμό⁴¹ καὶ τὰ τρία τοποθέτησις τῆς Φιλοξενίας σὲ θέσεις περιόπτες θέτουν τὸ ἐρώτημα,

νης, Β', Ἀθήνα 1998, 470 κ.έ., Μ. Π. Παῖσιδου, «Ἡ ἀνθρωπόμορφ^η Ἁγία Τριάδα στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριᾶς», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Σωτήρη Κίτσα*, Θεσ/νίκη 2001, 376 κ.έ.

³⁰ Συνήθως ἡ ἔννοια τοῦ Υἱοῦ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ ἐκφράζεται συμβολικὰ μὲ τὸ ἅγιο Μανδύλιο ἢ τὸ ἅγιο Κεράμιο, ποὺ γιὰ λόγους ἀγνώστους ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ εὐβοϊκὰ μνημεῖα, ὅσο γνωρίζω.

³¹ Ἡ ἰδιομορφία εἶναι γνωστὴ κυρίως ἀπὸ περιφερειακὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ., λ.χ. στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Cappella Palatina καὶ τῆς Μαροράνας Παλέριου (Ο. Demus, *The mosaics of the Norman Sicily*, London 1949, 38, πίν. 11Α καὶ 80, πίν. 49Α Β ἀντίστοιχα) ἢ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Πέρα Χωριὸ Κύπρου (Α. Η. S. Megaw and E. J. Hawkins, «The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its frescoes», *DOP* 16 [1962] 313 καὶ εἰκ. 29)· παραδείγματα καὶ στὸν Ἱ. Βαράλη, «Παρατηρήσεις γιὰ τὴ θέσι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περιόδο», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 19 (1996-97) 201-219. Σύνοψη στὴν Παπαθανασίου, ὁ.π., 83· ἡ ἴδια, 396 καὶ σποραδικὰ, ἐπισημαίνει τὴ σημασία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὶς λατινοκρατούμενες περιοχές, ὅπου θὰ βλεπάμε καὶ συνδηλώσεις ἐθνικοαπελευθερωτικῆς (βλ. παρακάτω).

³² Βιβλιογραφία στὴν Ἑμμανουήλ, *Τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι*, ὁ.π., 86337.

³³ Ὁ.π., 37, 86 κ.έ., 170 κ.έ.

³⁴ Στὴν ἴδια ἐκκλησί^α φέρεται ὅτι παραστάθηκε ξανὰ ἡ Φιλοξενία ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ Ἱ. Βήματος ἀλλὰ ἔχει καταστραφεί σχεδὸν τελείως (ὁ.π., 29, 34), ἄρα ἐδῶ ὑπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ ὀπτική, πράγμα ποὺ ἰσχυροποιεῖ τὴν ὑπόθεσί^ς μας γιὰ σκοπὸν τονισμὸ τοῦ τριαδολογικοῦ δόγματος στὴν ἐγκάρσια καμάρ^α.

³⁵ Ἑμμανουήλ, ὁ.π., 31 κ.έ., πίν. 2· πρβλ. Koder, *Negroponte* (ὑποσ. 6), 166 ἀρ. 9.

³⁶ Ἑμμανουήλ, ὁ.π., 135 κ.έ., σχ. 8, πίν. 68.

³⁷ Ὁ.π., 145 κ.έ., σχ. 8 ἀρ. 28, πίν. 68, 73.

³⁸ Ὁ.π., 183 κ.έ., 186, 188.

³⁹ Ἀρχιμ. Σλ. Κουκιάρης, «Ἡ εἰκόνισις τῶν Κυριακῶν τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου», *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντοῦλας Μουρίκη*, 2, Ἀθήνα 2003, 473 κ.έ.

⁴⁰ Μ. Emmanuel, «Die Fresken der Muttergottes Hodegetria Kirche in Spelies auf der Insel Euboea (1311). Bemerkungen zu Ikonographie und Stil», *BZ* 83 (1990) 453, 459 κ.έ., πίν. 5.

⁴¹ Δὲν γνωρίζουμε τὸ εἰκονολογικὸ πλαίσιο τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν στὴν κόγχη τῆς Προθέσεως στὴν Ἱ. Μονὴ Ἁγ. Ἰωάννου Καλυβίτου στὰ Ψαχνὰ Εὐβοίας (1245): Μ. Emmanuel, «Die Fresken der Kirche des Hosios Ioannes Kalybites auf Euboea», *Byzantinoslavica* 52 (1991) 137 κ.έ., πίν. 2.

Εικ. 4. Όξυλιθος, Κόιμηση, νάρθηκας: Σταυροθόλιο με σκηνές Πεντηκοσταρίου (Ι. Λιάπης).

ἐὰν αὐτὰ εἶναι τυχαῖα. Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου, ὅταν τοιχογραφοῦνται οἱ προκείμενοι ναοί, οἱ τριαδολογικὲς ἔριδες ἐπὶ Κομνηνῶν⁴² εἶχαν μετατραπεί σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς Λατίνους, ποὺ κατέχουν ἐδάφη ὅπως ἡ Εὐβοία. Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν αἵρεση τοῦ *Filioque* εἶχε ὀξυνθεῖ ἐκ νέου: ὑποστηρίζεται ἀπὸ μία αὐθεντία ὅπως ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης (1225-1274), ἐνῶ οἱ Ὀρθόδοξοι εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ τὴν πολεμήσουν ἢ νὰ τὴν ἀνεχθοῦν⁴³. Μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Λυῶν (1274) καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ *Filioque* ἀπὸ τοὺς συμμετασχόντας Βυζαντινοὺς, ξεσπάει ἡ μεγάλη ἐσωτερικὴ διαμάχη ἐπὶ Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου (1283-1289), καταλήγοντας στὴ Σύνοδο τῶν Βλα-

χερῶν (1285) καὶ σὲ καταδίκη τῆς κακοδοξίας. Ὡστόσο οἱ ἱερωμένοι στὰ λατινοκρατούμενα ἐδάφη ἐπέζησαν καὶ κατὰ κανόνα ὑποχρεώονταν νὰ συνομολογήσουν τὸ *Filioque*⁴⁴. Τὰ εἰκαστικὰ παραδείγματα στὴν Εὐβοία, ὅπου ἔφθανε ἀσφαλῶς ὁ ἀπὸ πῶς τῆς πολεμικῆς, χρονολογούμενα σὲ αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ ὅρια, συνιστοῦν κατὰ τὴ γνώμη μας ἕμμεση ἀναίρεση τῆς λατινικῆς κακοδοξίας: συγκροτοῦν ὁμολογιακὴ θέση τῶν Ὀρθοδόξων, γιὰ τοῦτο καὶ κατέχουν περίοπτη θέση στὸ ναό.

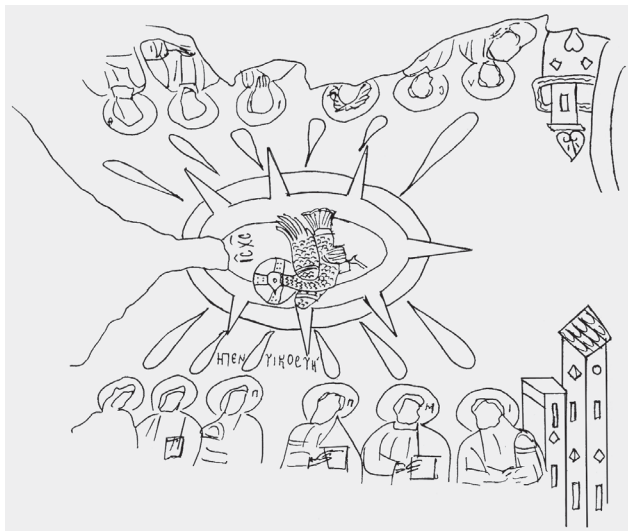
3. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐντάσσεται πιθανὸν καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ, μερικῶς κατεστραμμένη Πεντηκοστή στὴν ἐγκάρσια καμάρα τοῦ μνημείου μας (Εἰκ. 2: ἀρ. 8· Εἰκ. 5). Σὲ δύο

⁴² H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, 609 629 σποραδικά· σύνοψη στὸν Βλ. Ἱ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Β΄, Ἀθήναι 1994, 293 299, ἐπίσης Α. Παπαδάκης καὶ J. Meyendorff, *Ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, μτφρ. Στ. Εὐθυμιάδης, Ἀθήνα 2003, 285 301.

⁴³ Βλ. Φειδᾶς, ὁ.π., 583 κ.ε., Παπαδάκης, Meyendorff, ὁ.π., 343 κ.ε. Ι.

Μάγιεντορφ [J. Meyendorff], *Βυζαντινὴ Θεολογία*, μτφρ. π. Π. Κουμαριανός, Β. Τσάγκαλος, Ἀθήνα 2010, 202 208 καὶ σποραδικά, καὶ ἀναλυτικότερα Γ. Ι. Θεοδορούδης, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1990.

⁴⁴ Γιὰ τὴν ὑποχρέωση ὁμολογίας βλ. τὴ βιβλιογραφία τῶν ὑποσ. 42, 43.

Εἰκ. 5. Πυργὶ Εὐβοίας, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος: Πεντηκοστή στὴν ἐγκάρσια καμάρα (σχέδιο Α. Koumoussi).

ἡμιχόρια οἱ Ἀπόστολοι δέχονται τὶς πύρινες γλώσσες ποὺ ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν περιστερά-Ἅγιο Πνεῦμα στὸ κέντρο τῆς καμάρας. Ὑπερμεγέθης περιστερά, μὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο, προβάλλει ἀπὸ σκοτεινόχρωμο ἀμυγδαλοειδῆ κάμπο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ δύο ἀνοιχτόχρωμες ὁμόκεντρες δόξες δεξιὰ τοῦ φωτοστέφανου διακρίνονται τὰ γράμματα IC XC⁴⁵. Οἱ μελετητὲς συνέδεσαν μὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ ναοῦ, ὥστε νὰ ἀπαρτισθεῖ ἁγιοτριαδικὸ σχῆμα⁴⁶, ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία ἀφήνει κενὰ καὶ παρακάμπτει τὴ «σκανδαλώδη» λεπτομέ-

ρεια: Γιατί τόση ἔμφαση στὴν περιστερά, ποὺ μοιάζει νὰ προπορεύεται τῆς ἐπιγραφῆς IC XC, σὰν νὰ ὑπονοεῖται υἱοθέτηση τοῦ *Filioque*;

Ἡ Πεντηκοστή στὴν καμάρα τοῦ Ἱ. Βήματος⁴⁷ τόνιζε ἀπὸ τὴν μεταεικονομαχικὴ ἐποχὴ τὴν ἐπὶ κλήση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων⁴⁸. Μετατόπιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸ Ἱ. Βῆμα δὲν γίνεται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ⁴⁹, παρὰ ταῦτα, στὸν μικρὸν διαστάσεων ναὸ μας ἡ ἐμφαντικὴ τοποθέτηση τῆς σκηνῆς στὴν ἐγκάρσια καμάρα μὲ τὴν ὑπερμεγέθη περιστερά στὸ κέντρο τῆς ἐντυπωσιάζει. Ἀλλὰ ἀνάλογη σύνθεση ἀπαντᾶται λίγο πρὶν σὲ ἄλλα βυζαντινὰ μνημεῖα, ὅπου δὲν πρόκειται γιὰ ἀποδοχὴ τοῦ *Filioque* ἀλλὰ γιὰ ὑποδήλωση τῆς ἀλληλοπεριχώρησης τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος⁵⁰.

Χρήσιμο εἶναι ἐξ ἀντιδιαστολῆς ἓνα κυπριακὸ ἄπαξ μετὰ τὸ 1442⁵¹, δηλαδὴ μετὰ τὴν ψευδοενωτικὴ Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438/39). Ἐδῶ παριστάνονται καὶ τὰ τρία πρόσωπα, χαρακτηρίζονται ὡς Ο ΩΝ σὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο καὶ ἐπίσης ὡς IC XC, ὡσὰν νὰ μὴν ὑπάρχει διάκριση ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τῆς Ἁγ. Τριάδος καὶ τὶς ἐνέργειές των (Εἰκ. 6). Ἡ μὴ διάκριση τῶν τριῶν προσώπων ἢ τῶν ἐνεργειῶν τους ὅπως καὶ ἡ ταύτιση τῶν τελευταίων μὲ τὴν οὐσία τῆς Ἁγ. Τριάδος εἶναι κομβικὸ σημεῖο διαφορᾶς τῆς δυτικῆς ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία⁵². Τὸ κυπριακὸ μνημεῖο ἐνδέχεται νὰ ἀμφιταλαντεύεται ἀνάμεσα σὲ Βυζάντιο καὶ Ρώμη, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις λόγῳ τῆς ἐκεῖ ἐκκλησιαστικῆς κατάστασης⁵³.

Στὴν εὐβοϊκὴ τοιχογραφία ἀναθέτης τοῦ ναοῦ εἶναι, με-

⁴⁵ Βλ. Koumoussi, *Peintures murales*, 101 κ.έ., σχ. 7, πίν. 28 32.

⁴⁶ Ὁ.π., ἐπίσης Γεωργοπούλου Βέρρα, «Τοιχογραφίες στὴν Εὐβοία» (ὑποσ. 19), 13 κ.έ.

⁴⁷ Ν. Γκιολές, «Σχόλια στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά στὴ Φωκίδα», *ΕΕΒΣ* 51 (2003) 315 κ.έ. Γενικότερα γιὰ τὴν Πεντηκοστή πρβλ. π. Ν. Ozoli ne, *Ἡ ἱστορία μιᾶς εἰκόνας. Ἡ εἰκόνα τῆς Πεντηκοστῆς*, μτφρ. Σπ. Μαρίνης, Ἀθήνα 2010.

⁴⁸ Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἐπὶ κλήσης στὴ λατινικὴ Θ. Λειτουργία ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα: π. Ἱ. Ρωμανίδης, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Ἀθήνα 1989, 542, Φειδᾶς, ὅ.π., 472 κ.έ., 618, πρβλ. Μάγιεντορφ, ὅ.π. (ὑποσ. 43), 212 κ.έ.

⁴⁹ Παραδείγματα στὴν Koumoussi, ὅ.π.

⁵⁰ Καστοριά, Κουμπελίδειη (1260/1280): Χρ. Μαυροπούλου Τσι ούμη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδειη τῆς Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1971, 85 κ.έ.

⁵¹ «Παλαιὸν Ἑγκλειστρον» στὴ Σουσκίου, στὰ Κούκλια Πάφου-βλ. ἀτελὴ διαπραγμάτευση στοὺς Α. & J. Stylianou, *The painted churches of Cyprus*, Nicosia 1997, 395 κ.έ., ἰδίως 397, εἰκ. 237, 238, οἱ ἴδιοι, εἰς: Θ. Παπαδόπουλλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*,

Ε', *Μεσαιωνικὸν Βασίλειον. Ἐνετοκρατία*, μέρος Β', Λευκωσία 1996, 1320, Ἀθ. Παπαγεωργίου, *Τερὰ Μητροπόλιν Πάφου. Ἱστορία καὶ τέχνη*, Λευκωσία 1996, 93, εἰκ. 76.

⁵² Βλ. βιβλιογραφία ὑποσ. 42, 43. Ὁμόλογα ἀναπτύχθηκε καὶ ἡ εἰκονογραφία-βλ. συνοπτικὰ γιὰ τὴ Δύση λήμμα «Dreigfaltigkeit», *LChrI* 1, στ. 525 κ.έ.

⁵³ Ὡς λατινίζουσα χαρακτηρίζει τὴν παράσταση καὶ ὁ Κ. Π. Κύρρης, «Ἡ ὁργάνωση τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Φραγκοκρατίας», *Ἐπετ. Κέντρου Μελετῶν Ἱ. Μ. Κύκκου* 2 (1993) 183 184, ἀν καὶ ἀγνοεῖ παράλληλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες «λατινίζουσες», κατ' αὐτόν, περιπτώσεις (σσ. 178 185). Γιὰ τὸ πλαίσιο ἐρμηνείας τῆς τέχνης στὴ λατινοκρατούμενη Κύπρο πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Συνάντηση Ὁρθόδοξης καὶ Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Κύπρο. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη ὡς μαρτυρία», *Ἰδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' Κυπριακὸς Ὁργανισμὸς Τουρισμοῦ Ἱταλικῆ Πρεσβεία* (ἐκδ.), *Κύπρος καὶ Ἱταλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου. Ἱστορικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς μαρτυρίες τῆς Λατινοκρατίας στὴν Κύπρο (1191-1571)* Λευκωσία 1.6.-30.11.2010 [δῆλωση κατὰ λόγους ἐκθεσης], Λευκωσία 2010, 40 51, 62 63 (βιβλιογραφία).

Εικ. 6. Κύπρος, Κούκλια Πάφου, «Παλαιά Έγκλειστρα»: Αγία Τριάδα (Διαδίκτυο).

ταξὺ ἄλλων, ὁ ἱερέας Γεώργιος μὲ τὴν οἰκογένειά του ὑποχρεώθηκε νὰ ὁμολογήσει τὸ ἀλλότριο δόγμα τοποθετώντας τὸ σὲ καίρια θέση ἢ συμβαίνει τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο; Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν μὲ τὸν Εὐαγγελισμόν στὴν ἐπίσης περίοπτη θέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου θεωρήσαμε ὅτι ἀντικατοπτρίζει τὸ ὀρθόδοξο τριαδολογικὸ δόγμα· ἄλλες σκηνὲς στὸν ἴδιο ναὸ ἐκφράζουν ἐπίσης ἀρνητικὴ στάση ἔναντι τῶν Λατίνων, ὅπως θὰ δοῦμε. Ὅσο γνωρίζουμε, στὴν Εὐβοία δὲν ἔχει σημειωθεῖ ἀναμφισβήτητο παράδειγμα ἀπεικόνισης τοῦ *Filioque*, ὥστε καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἐδῶ παράσταση ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐπαμφοτερίζουσα ἢ λατινίζουσα, νὰ μὴν ἐπιτρέπει γενίκευση γιὰ τὰ εὐβοϊκὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα.

4. Τὸ πάτριον δόγμα ἐκφράζεται καὶ στὴν «παράδοξη» παράσταση τοῦ Μελισμοῦ (Εἰκ. 2: ἀρ. 18) στὸ κέντρο τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τοῦ ἀψίδας (Εἰκ. 7), ποὺ προκάλεσε

ἀλλεπάλληλες ἐρμηνευτικὲς ἀπόπειρες. Περιβαλλόμενος ἀπὸ τέσσερις Ἱεράρχες τῆς Θ. Λειτουργίας, ὁ σχεδὸν πρόσηρος Χριστὸς-παῖς προβάλλει μὲ ἐνσταυρο φωτιστέφανο καὶ ἀνοιχτὰ μάτια στὸ κέντρο, μέσα ἀπὸ σαρκοφαγοειδὴ τετράγωνη ἀγία τράπεζα ἀπὸ τὴ μέση καὶ ἄνω, μετωπικὸς καὶ γυμνός⁵⁴.

Ἡ παλαιότερη μελετήτρια εἶδε σχέση μὲ τὴν Ἄκρα Ταπείνωση καὶ συνέδεσε τὴν παράσταση, ἐσφαλμένα κατὰ τὴν ἄποψή μας, μὲ τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν καὶ τὴν περιστρεφὰ τῆς Πεντηκοστῆς, φρονώντας ὅτι ἐξεικονίζεται ἔτσι ἡ «τριπλὴ ὑπόσταση τοῦ Χριστοῦ»⁵⁵. Ἡ ἐπόμενη μελετήτρια στὶς δύο συναφεῖς μελέτες τῆς συνέδεσε μορφολογικὰ ἀφενδὸς μὲ τὴν Ἄκρα Ταπείνωση, ἀφετέρου μὲ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς Ὑγερση ἀπὸ τὸν τάφο: αὕτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ πρώτη γνωστή, σὲ λανθάνουσα μορφή, «δυτικὴ Ἀνάσταση» στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, ἓνα *unicum* ὀφειλόμενο

⁵⁴ Koumoussi, ὁ.π., 44 κ.έ., πίν. 7 8.

⁵⁵ Γεωργοπούλου Βέρρα, ὁ.π., 12 κ.έ.

Εἰκ. 7. Πυργὶ Εὐβοίας, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος: Μελισμὸς στὴν ἀψίδα (Χ. Κωνσταντινίδη).

στὴ γειτνίαση μὲ τοὺς Λατίνους⁵⁶ – θέση ἀνεπαρκῶς αἰτιολογημένη καὶ ὄχι ὀρθή κατὰ τὴ γνώμη μας⁵⁷.

Ἀνασκευὴ τῶν ἀνωτέρω, μὲ τὴν ὁποία καὶ συμφωνοῦμε, ἔχει γίνεи στὴν πρόσφατη, ἐξονυχιστικὴ μονογραφία περὶ Μελισμοῦ, ὅπου προσκομίζονται παράλληλα παραδείγματα⁵⁸. Τὸ προέχον, ποὺ τονίζεται πολλαπλὰ στὸ Πυργί, εἶναι ἡ ἀποψη τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιὰ τὴ φύση τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ μεταβολὴ τῶν Τιμίων Δώρων· ὁ ἐντυπωσιακὸς Μελισμὸς, τοποθετημένος ἐπίσης σὲ καίρια θέση, ἀντιμάχεται τὶς συναφεῖς δυτικὲς καινοτομίες περὶ Μετουσίωσης (*Transsubstantiatio*).

5. Ὑπάρχει ὄντως ἀντιλατινικὸς τόνος, ἔστω ὑπόρρητος, στὸ μνημεῖο μας; Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ-ὑπερβατικὸ στὸ σύγχρονο ἱστορικὸ πεδίο δὲν εἶναι φαινόμενο ἄγνωστο στὴ βυζαντινὴ τέχνη. Παραλείποντας λόγῳ χώρου ἄλλα παραδείγματα στὸ ναὸ (λ.χ. Προδοσία νότιου τυμπάνου ἐγκάρσιας καμάρας μὲ «Φράγκους» στρατιῶτες, ἔφιππους δρακοκτόνους στρατιωτικοὺς ἀγίους)⁵⁹, θὰ κλείσουμε μὲ μιὰ παράσταση ποὺ εἰκονογραφικὰ δὲν ἀπασχόλησε ἐπαρκῶς τοὺς μελετητές.

Στὸν βόρειο τοῖχο, δίπλα στὸ Ἱ. Βῆμα καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή (Εἰκ. 2: ἀρ. 32), παριστάνεται μέγας καὶ μὲ ἀνεσπασμένο ξίφος ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ ὁ Φύλαξ (ἀντίστοιχα στὸ νότιο ὁ Μιχαὴλ) κρατώντας ἐπίμηκες ἐνεπίγραφο εἰλητάριο (Εἰκ. 8). Στὸ κείμενο διακρίνονται μεταξὺ ἄλλων οἱ λέξεις ΒΑΛΑΑΜ, ΜΑΝΤΗ, ΑΓΓΕΛΟΣ, ΦΑΝΕΡΟΣ [pro φανερός?] ΕΛΛΕΞΕΙ [= ἐλέγξει]⁶⁰, προφανῶς ἀναφορὰ στὸν εἰδωλόλατρη μάντη Βαλαὰμ καὶ στὴ συνάντησή του μὲ τὸν ἄγγελο, ποὺ τὸν ἀποτρέπει ἀπὸ ἐνέργεια ἐναντίον τοῦ ὀρθοφρονοῦντος Ἰσραήλ (Ἀριθμοί, κεφ. κβ'-κδ')· συνήθως – ἀλλὰ ὄχι ἀπαρέγκλιτα – ὁ Ἀρχάγγελος εἶναι ὁ

⁵⁶ Koumoussi, ὁ.π., ἡ ἴδια, «Βυζαντινὴ παράσταση Ἀμνοῦ στὴν Εὐβοία» (ὕποσ. 27).

⁵⁷ Γιὰ τὸ θέμα τῆς λεγόμενης «δυτικῆς Ἀνάστασης» στὸ Βυζάντιο βλ. Α. Δ. Kartsonis, *Anastasis. The making of an image*, Princeton N. J. 1986, σποραδικά, καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη στὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη καὶ τὶς ἐρμηνευτικὲς παρανοήσεις της Dem. D. Triantaphyllos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkira und den anderen Ionischen Insel*, I, München 1985, 237 κ.έ. Ὁ αὐτός, *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ Ἑνετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ Κύπρος*, Ἀθήνα 2002, 201 κ.έ., 203 κ.έ. καὶ σποραδικά, ὁ ἴδιος, «Εἰκόνα καὶ λόγος στὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ 16ου αἰώνα. Θέματα εἰκονογραφίας», *Πρακτικὰ 4ου Διεθνoῦς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»* (Λευκωσία

1997), Ἡράκλειον 2002, 62 κ.έ.· ἐκτενὴς διερεύνηση τοῦ ζητήματος μᾶς ἀπασχολεῖ πρὸ πολλοῦ. Ἡ ταύτιση τῆς ἐδῶ παράστασης μὲ τὴν Ἀνάσταση ἀποκλείεται καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἡλικία τοῦ Παιδὸς Χριστοῦ/Ἀμνοῦ.

⁵⁸ Χαρά Κωνσταντινίδη, Ὁ Μελισμὸς, Θεσσαλονίκη 2008, 92 κ.έ., 109, 182, πίν. XX XXI, εἰκ. 68 69.

⁵⁹ Ἐθίξαμε τὸ θέμα σὲ σειρά ἐργασιῶν μας: *Μελέτες γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ*, ὁ.π., συχνάκις «Παραμυθίας εἰκόνες στὸ ὑπόδουλο γένος (Γιὰ τὴν 550ῃ ἐπέτειο τῆς Μεγάλης Ἀλώσεως)», 23ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις, Ἀθήνα 2003, 105 106· «Οἱ σταυροφορίες, ἡ ἄλωση τῶν Λατίνων (1204) καὶ ἡ Κύπρος: Ἱστορία καὶ ἐσχατολογία

Εικ. 8. Αρχάγγελος Γαβριήλ, βόρειος τοίχος, κοντά στο τέμπλο (άρχειο Γ. Σωτηρίου).

στην τέχνη», 24ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Πρόγραμμα και Περιλήψεις, Αθήνα 2004, 92-93. «Ταντότητα και έτερότητα σε λατινοκρατούμενες και τουρκοκρατούμενες έλληνικές περιοχές», 25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής

Εταιρείας, Πρόγραμμα και Περιλήψεις, Αθήνα 2005, 129-130. «Ανάμεσα στη Βασιλεύουσα και τη Γαληνοτάτη» (ύποσ. 22).

⁶⁰ Βλ. Koumoussi, ό.π., 125 κ.έ. και πίν. 35, πού δέν ταντίζει τδ έπεισόδιο· ή T. Velmans, «Deux églises byzantines du début du XIVe siècle en Eubée», CA 18 (1968) 198 κ.έ., ένδιατρώβει στα τεχνοτροπικά.

Μιχαήλ⁶¹. Όμως τί νόημα έχει ή με έμμεσο τρόπο μνεΐα του γεγονότος στη θέση αυτή και με άπειλητικό, ξιφήρη τόν Γαβριήλ;

Ό Βαλαάμ συνδέεται κυρίως με τις προφητεΐες περι της Γεννήσεως του Χριστού και τδ συναφές άστρο. Η ιστορία όμως με την όνο έχει άμφίσημη έννοια ως προς τδν Βαλαάμ: Στην Καινή Διαθήκη (Β' Πέτρον, β', 15· *Ιούδα 11· Αποκάλυψις β' 14*) άρνητική, ως ψευδοδιδάσκαλο που παρέσυρε τδν Ισραήλ στην ειδωλολατρία· άργότερα όμως, ήδη στδν Ειρηναίο Λουγδούνου (140-202 μ.Χ.), και θετική, άφοϋ απέτρεψε τδς Μωαβΐτες και έσωσε τδν Ισραήλ άπδ τδν όλεθρο⁶². Όποια και άν είναι ή άπόχρωση έδω, ύπάρχει προφανής ύπαινιγμός σε καλούς (Όρθοδόξους) και στούς έχθρούς τούς ή κακόδοξους (Λατίνους), άπδ τδς όποίους τδς υπερασπίζεται ό φοβερός Αρχάγγελος· άλλιώς, ή εξέχουσα θέση και ή επιφόρτιση του Γαβριήλ με καθήκον ξένο άπδ τδ συνήθη του δέν θά είχε νόημα⁶³.

Βενετοκρατούμενη Εϋβοια: Χώρος όσμωσης ή αντίστασης;

Άν άπδ τις λίγες εΐκονογραφικές περιπτώσεις που θΐζαμε – δέν καλύπτουν, βεβαίως, όλο τδ φάσμα της εΐκονογραφίας τδν εϋβοϊκδν μνημείων – άληθεύουν τδ συμπεράσματά μας, τδ εϋβοϊκδ τοπίο τέχνης της Φραγκοκρατίας παύει νά έμφανίζεται άκύμαντο. Τί μαρτυρεί τδ ιστορικό πεδίο, ιδιαίτερα τδ έκκλησιαστικό, στδ όποιο περιοριζόμαστε με λακωνικές ύπομνήσεις λόγω περιορισμένου χώρου⁶⁴;

Η κατάσταση παρουσιάζεται περίπλοκη και έν μέρος άσαφής. Ό επίσκοπος Εϋρίπου Θεόδωρος μετά τδ 1204 ήταν άπδ τδς ελάχιστους – συνολικά τέσσερεις – στη λατινοκρατούμενη Έλλάδα, που έδωσαν όρκο ύποταγής στδν πάπα, άρα ή Εϋβοια φαίνεται νά ύποτάσσεται εκούσια⁶⁵. παρατηρήθηκε ώστόσο ότΐ ή ένδοτικότητα του ήταν έξωτερική, προκειμένου νά διασώσει τδν όρθόδοξο κληρο άπδ την πίεση που άσκοϋσαν Βενετοΐ και Πάπας⁶⁶.

Πενιχρές μαρτυρίες είναι γνωστές για την κατάσταση στην ύπαιθρο. Τδ 1383 ό Πρωτοπαπς Γεώργιος Άγιομανΐτης διαμαρτύρεται για την καταπίεση⁶⁷. Στδ 1417 οΐ Λατΐνοι διαπιστώνουν άνησυχητική αύξηση τδν Όρθοδόξων ιερών και τδ 1431 έξορίζουν για πέντε χρόνια κάποιον παπα-Μιχαήλ, έπειδΐ λειτουργούσε κατΐ τδ όρθόδοξο τυπικό⁶⁸. Τέλος, μαρτυροϋνται συγκρούσεις με καθολικά μοναστικά τάγματα για περιουσιακά θέματα⁶⁹. Άπδ την άλλη, ό μεγάλος αριθμός Όρθοδόξων και ή αύξουσα έξαφάνιση Ρωμαιοκαθολικδν άρρέων έξαιτίας τδν γάμων με Έλληνίδες Όρθόδοξες άπασχολεί τδν Πάπα Βενέδικτο ΙΒ' (1336)⁷⁰. Η όσμωση έν γενει μοιάζει νά είναι πολϋ μικρότερη άπδ εκείνη στδ Αΐγαΐο, την Κρήτη, τδ Ιόνια, την Κύπρο. Οΐ όρθόδοξες έκκλησίες που μς διασώθηκαν λ.χ. δέν παρέχουν ένδειξεις για άναγκαστική συστέγαση, άν όχι συλλατρεία, γνωστές στς άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, οϋτε διαθέτουμε συναφείς μαρτυρίες⁷¹. Η αντίθεση ύπέβοσκε κάτω άπδ την επιφανειακή νηνεμία, όπως έδειξε ή έξέγερση του ίππότη Λικάριου στη δεκαετία του 1270,

⁶¹ Για την εΐκονογραφία του Βαλαάμ πρβλ. H. Aurenhammer, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I, Wien 1959, 276 κ.έ., *LChrI* 1, στ. 239. Θ. Άρχοντόπουλος, «Ο Βαλαάμ και ό άγγελος», *Βυζαντινός Δόμος* 5 6 (1992) 177 182.

⁶² Aurenhammer, ό.π. *LChrI*, ό.π., επίσης *ΘHE* 3, στ. 569.

⁶³ Για τδς ρόλους τδν άρχαγγέλων γενικά βλ. «Himmelsmächte, Erzengel und Engel», *RbK* 3, στ. 43 κ.έ. (D. I. Pallas). Άρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-έμφανίσεις τδν άγγέλων και άρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη τδν Βαλκανίων*, Αθήνα Γιάννινα 1989 (με σποραδικές μνεΐες παρουσίας Βαλαάμ, 20 107, χωρίς ιδιαίτερη άνάλυση). Τδν αυτό ρόλο έπαιξε την ίδια έποχή ό άγγελος στη σκηνή της όνου στδ νάρθηκα της Όμορφοκκλησιδς στη φραγκοκρατούμενη Αθήνα (τελευταίες δεκαετίες 13ου αΐ.), μάλιστα σε τονισμένη θέση, στδν τυφλδ τρουλλίσκο· βλ. Α. Βασιλάκη Καρακατσάνη, *Οΐ τοιχογραφίες της Όμορφης Έκκλησιδς στην Αθήνα*, Αθήνα 1971, 9, 19 κ.έ., 74 κ.έ., πίν. 8, ή όποία την θεωρεί παρέμβλητη συγγένοντας με την προφητεΐα της Γέννησης, κάτι που έχει επισημανθεί ότΐ συνέβαινε και στη βυζαντινή παράδοση (Άρχοντόπουλος, ό.π., 180 κ.έ.).

⁶⁴ Για τδ θέμα άπουσιάζει άναλυτική μελέτη· συνοπτική εΐκόνα στδν Koder, *Negroponte*, ό.π., 133 κ.έ.

⁶⁵ G. Fedalto, *La chiesa Latina in Oriente*, 1, Verona 1981, 235 κ.έ., πρβλ. Παπαδάκης Meyendorff (ύποσ. 42), 302 κ.έ.

⁶⁶ Παπαδάκης Meyendorff, 311.

⁶⁷ Έκδοτική Αθηνών (έκδ.), *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Θ', Αθήνα 1980, 276 κ.έ.

⁶⁸ Ό.π.

⁶⁹ Koumoussi, ό.π., 25.

⁷⁰ Ό.π., 24.

⁷¹ Τδ θέμα της συστέγασης τδν δύο δογμάτων είναι άπδ τδς όλιγότερο διερευνημένα άρχαιολογικά, συνδεόμενο συνήθως με τδς δΐχωρους ναούς· ή πρόσφατη ύπόθεση έξργασίας άπδ την Ό. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική έποχή. Η μαρτυρία της έκκλησιαστικής άρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, άφήνει σημαντικά κενά, ιδιαίτερα άπδ πλευράς έκκλησιαστικής ιστορίας και συγκριτικού ύλικού (Αΐγαΐο, Ιόνιο, Εϋβοια, Κύπρος), όπως θά εκθέσουμε άλλοι.

ή άπροσδόκητη έπιτυχία του άλλα και τὸ ἄδηλο τέλος του⁷².

Ένα ἄλλο σημεῖο ἴσως δὲν ἔχει τονισθεῖ ἐπαρκῶς. Ἡ Ἐπισκοπὴ Αὐλῶνος (σημ. Αὐλωνάρι) ὑπαγόταν στὸν Λατίνου Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ ὄχι στὸν Εὐρίπου (ποὺ ἤδρευε στὴ Χαλκίδα)⁷³, πράγμα ποὺ ἐσήμαινε μεγαλύτερη εὐχέρεια κινήσεων καὶ ἔκφρασης τοῦ φρονήματος. Πιθανὸν τοῦτο νὰ ἐξηγεῖ ἐν μέρει καὶ τὴ συγκέντρωση πολλῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν στὴν περιοχή.

Ἡ τοπικὴ ἀγιολογία παρουσιάζει σημαντικὴ διάσταση ὄντας ἀνάμεσα σὲ ἀλλόδοξους, τὸ νησὶ συντήρησε παράδοση μοναχισμοῦ μὲ μορφὲς σημαίνουσες. Στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. στὴ μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου παρὰ τὰ Ψαχνά⁷⁴ μαρτυρεῖται ἡ δράση τῶν μοναχῶν Εὐθυμίου καὶ Δανιήλ, ποὺ ἡ φήμη τους κατακυρώθηκε μὲ προσθήκη στὸ *Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας*⁷⁵. Ἡ ἀνακαίνιση τῆς μονῆς στὰ 1245 φανερώνει ὅτι αὐτὴ ἀνθεῖ καὶ δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι περιῆλθε στοὺς Λατίνους ἄλλωστε ἐδῶ καλεῖται νὰ διακοσμήσει τὸν ναὸ ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ζωγράφος Ἰωάννης, ποὺ τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ σειρὰ ἔργων σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Πελοποννήσου⁷⁶. Ἀπὸ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 14ου αἰ. γνωρίζουμε τὸν μοναχὸ Γεράσιμο, πιθανὸν ἀπὸ εὐπορή οἰκογένεια, συνοδὸ καὶ μαθητὴ τοῦ περιώνυμου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, ἄμεσου προδρόμου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ἡσυχασμό⁷⁷. Συνοδὸς τοῦ Γερασίου ἦταν ὁ Ὅσιος Ἰωσήφ, ἐπίσης Εὐβοέας⁷⁸. Δὲν ξέρουμε τίποτε γιὰ τὴ δράση τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης Ὁσίου Σάβα τοῦ διὰ Χριστὸν Σαλοῦ, ποὺ ἔζησε δύο χρόνια στὸ νησὶ (α' ἥμισυ 14ου αἰ., ἂν γεννήθηκε περὶ τὸ 1280)⁷⁹. Ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Κρήτης Ἀνθίμος ὁ Ὁμολογητὴς

(+1366), ἔνθερος ὀπαδὸς τοῦ Ἡσυχασμοῦ, θεωρεῖται ὅτι εἶχε καὶ τὴ διαποίμανση τῆς Εὐβοίας⁸⁰.

Συμπερασματικά: Τὸ 1285 ἀναίρεσε τὴν κακοδοξία τοῦ *Filioque* ἡ Σύνοδος τῶν Βλαχερνῶν⁸¹ – ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς ἀρχίζει νὰ τονίζεται ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία στὴν τοιχογράφηση τῶν εὐβοϊκῶν ναῖσκων! Ἀνάλογες ἀντιδράσεις συναντήσαμε στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ κ.ἄ. Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Παναγίτσας στὸ Ἀλιβερί (1393) – ἐνδεχομένως καὶ τὸ τρίτο στρώμα τοιχογραφιῶν στὴν Ἁγία Θέκλα, τέλη 14ου αἰ. – ἴσως πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ὡς προϊόντα μὲ ἐπίδραση ἡσυχαστικὴ⁸².

Ἡ Εὐβοία προφανῶς συμμετεῖχε στὰ πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς τῆς. Ἡ εἰκονολογικὴ ἐρμηνεία τῶν προγραμμάτων τῶν ναῶν τῆς δὲν ἔχει κλείσει· ἴσως κατέστη σαφές, ὅτι κάτι σοβαρὸ διακυβεύετο στὸς τρεῖς αἰῶνες τῆς στυγνῆς Βενετοκρατίας στοὺς ταπεινοὺς ναῖσκους τῆς Κεντρικῆς Εὐβοίας μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἐπισκοπὴ Αὐλῶνος (Αὐλωνάρι), τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Δημήτρη Κωνσταντίου.

Δὲν πρόλαβα νὰ συμμεριστῶ τίς σκέψεις γιὰ τὴν κοινὴ πατρίδα μὲ τὸν ἐπιστήθιο φίλο καὶ συμπλωτῆρα: μᾶς κράτησαν μακριὰ γιὰ δεκαετίες βουνὰ καὶ πέλαγα – καὶ ὁ ἀναπάντεχος, ὀδυνηρὸ ὄξυς θάνατός του. Ἀφουγκράζομαι, ὄχι ἀνέλπιστα, πρόσβαρο λόγο κεκοιμημένου γιὰ τὰ Ἑσχατα:

ΞΕΡΩ ΜΙΑ ΜΕΡΑ
ΠΟΥ ΘΑ ΜΑΣ ΑΛΛΑΞΕΙ
ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ⁸³.

⁷² Βλ. συνοπτικὰ στὸν D. M. Nicol, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου 1261-1453*, μεταφρ. Στ. Κομνηνός, Ἀθήνα 1996, 103 κ.ἑ. (ὅπου καὶ γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Ζαχαρία), 121.

⁷³ Koder, ὅ.π., 135 κ.ἑ.

⁷⁴ Γιὰ τὴ σωζόμενη Μονὴ καὶ τὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ Emmanuel, «Die Fresken der Kirche des Hosios Ioannes Kalybites» (ὑποσ. 41).

⁷⁵ J. Gouillard, «Le Synodicon de l'Orthodoxie: Texte», *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 109 (ἐκεῖ μνημονεύεται καὶ ὁ γνωστὸς ἁγ. Νικόλαος, ἡγούμενος Μονῆς Νεοτάκου Εὐβοίας στὴ Δίρφυ· πιθανὸν στὴν ἴδια ὁμάδα νὰ ἀνήκει καὶ ὁ ἐκεῖ μνημονευόμενος, ἀταύτιστος πρὸς τὸ παρὸν Λουκάς).

⁷⁶ Emmanuel, ὅ.π., 140.

⁷⁷ Δ. Γόνης, «Γεράσιμος Σιναΐτης ὁ ἐξ Εὐρίπου ἱεραπόστολος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας», *Θεολογία* 53 (1982) 1119-1142. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου στὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα πρβλ. Παπαδάκης Meyendorff, ὅ.π., 376 κ.ἑ., 391, 406, 415, 424 κ.ἑ., 431.

⁷⁸ Γόνης, ὅ.π., 1135.

⁷⁹ Χρυσ. Θέμελης, Μητροπ. Μεσσηνίας, *Εὐβοϊκὴ ἀγιολογία*, Ἀθήναι 1982 (ἀνασελιδοποιημένο ἀνάτυπο ἀπὸ *Θεολογία*), 46 κ.ἑ.

⁸⁰ Ὁ.π., 38.

⁸¹ Γιὰ τὰ γεγονότα Παπαδάκης Meyendorff, ὅ.π., 332 κ.ἑ., 343 κ.ἑ.

⁸² Τὴν ἄποψη διέτύπωσε στὴν ἀνακοίνωση «Ἀνάμεσα στὴ Βασιλεύουσα καὶ τὴ Γαληνοτάτη» (ὑποσ. 22), ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἡσυχασμοῦ στὴν τέχνη γενικότερα παραμένει στὰ desiderata τῆς ἔρευνας· πρβλ. Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ καὶ Ἡσυχασμός. Τὸ δῶγμα ἀνάμεσα στὴν ἐν Χριστῷ ἀνακαίνιση καὶ στὶς οὐμανιστικὲς «Ἀναγεννήσεις» κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Πρακτικὰ Διεθνῶν Ἐπιστημονικῶν Συνεδρίων Ἀθηνῶν (13-15.11.1998) καὶ Λεμεσοῦ (5-7.11.1999)* «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν», Ἅγιον Ὅρος (Ἐρὰ Μεγίστης Μονῆς Βατοπαίδιου) 2000, 167-192.

⁸³ Ζήσ. Λορεντζάτος, *Ποιήματα*, Ἀθήνα 2006, 105 (τὰ κεφαλαῖα στὸ πρωτότυπο).

Demetrios D. Triantaphyllopoulos

ISSUES ON THE MEANING OF THE FRESCOES IN
THE TRANSFIGURATION CHURCH AT PYRGI, NEAR AVLONARI.
ASPECTS OF EUBOEIA UNDER LATIN OCCUPATION

Euboea during the Latin occupation (1204-1470) emerges in the archaeological bibliography in a neutral, almost idyllic light, as if they have not taken place controversies on political, ideological and religious level. Since history does not speak for a tranquil, multicultural Arcadia, a re-examination of its monuments is necessary.

By the occasion of our engagement in the *Corpus of Euboean Byzantine Frescoes* together with the 23th Ephorate for Byzantine Antiquities, under the auspices of the Academy of Athens, we had the chance to rethink about the frescoes in the Metamorphosis (Transfiguration) Church at Pyrgos, near modern Avlonari (homeland of our close friend, the late Demetrios Konstantios), i.e. the see of the Aulon Bishopric in the Middle Ages.

The frescoes, dated according to a badly preserved inscription between 1296 and 1310/11 (1296 seems to be preferable), are preserved in a bad condition and a considerable part of them has been lost. Though they have been extensively treated, it seems that they have escaped any iconological approach, especially on theological and ideological ground. Thus, we have chosen to look again at its

Trinitarian scenes (The *Ancient of Days* combined with the *Annunciation*, *Philoxeny of Abraham*), along with peculiar forms of *Pentecost*, all these set in eminent places in the Euboean churches of this area. Further, we looked anew at the almost unique Eucharistic *Melismos*, not to be connected with the so-called «Western Resurrection» but with the Orthodox doctrine for the *Transsubstantiation*. Consequently, we came to conclude that by all these «peculiarities» the Orthodox people expressed his opposition to the *Filioque* of the Roman-Catholic Church, who uninterruptedly strived to impose it upon them by all means. Moreover, a scene overlooked up today, namely the *Archangel Gabriel* with his scroll commemorating Balaam, has been interpreted as an outspoken expression of resentment against the Western owners.

Finally, a brief recourse to the Political and Church History as well as Hagiology of Euboea during Late Byzantine Period has corroborated our argumentation about the island as one more place of resistance against the non-Orthodox Westerners.